

SELINA O'GRADY

IN

GODS

NAAM

**EEN GESCHIEDENIS VAN
RELIGIEUZE INTOLERANTIE**

I

Geboorte uit de vervolging: het Romeinse Rijk wordt christelijk

Want de strijd voor de onsterfelijkheid vrijwillig op zich nemen is iets anders dan iemand dat met straf af te dwingen.

Constantijn in *Het leven van Constantijn*

door Eusebius, ca. 337-339

Van alle religies is het zonder twijfel de christelijke die tot de meeste tolerantie zou moeten inspireren, maar de christenen zijn tot nu toe van alle mensen het meest intolerant geweest.

Voltaire, *Filosofisch Woordenboek*, 1764

In 284 n.Chr. was het Romeinse leger op weg naar huis nadat het campagne had gevoerd in het Perzische Rijk van de Sassaniden. Aan het hoofd van de colonne werd de jonge keizer Numerianus onzichtbaar achter de gordijnen van een draagstoel megedragen. Soldaten die naar hem vroegen, kregen te horen dat hij aan een ooginfectie leed en tegen het zonlicht beschermd moest worden. Naarmate de dagen voorbijgingen, begon er een afschuwelijke stank uit de draagstoel te komen. Toen de soldaten uiteindelijk de gordijnen opzijschoven om naar binnen te kijken, vonden ze het in ontbinding verkerende lichaam van de keizer.

Het nieuws over zijn dood werd gemeld aan het leger in Nicomedia (Izmit in het huidige Turkije, aan de oever van de Zee van Marmara). Op een heuvel buiten de stad hieven de legionairs hun zwaarden en riepen unaniem hun generaal Diocles tot nieuwe keizer uit. Diocles hief zijn zwaard uit erkenning. Daarna draaide hij zich om en boorde zijn wapen in de man die naast hem stond, Lucius Flavius Aper, de commandant van de pretoriaanse garde die volgens Diocles verantwoordelijk was voor de moord op de

vorige keizer. Historici denken nu dat Diocles zelf verantwoordelijk was geweest voor de moord, zoals hij waarschijnlijk ook de op een na laatste keizer had gedood, Numerianus' vader Carus.*

Diocles, die als keizer Diocletianus werd, zou het Romeinse Rijk redden. Hij zou als heidense Romein ook de grootste vervolger van de christenen worden. Was de vervolging van deze minderheidsgroep vereist voor succes? Diocletianus dacht van wel.

Christenen hebben het aantal vroege martelaren door de eeuwen heen altijd graag aangedikt, maar het heidense Rome besteedde over het algemeen nauwelijks aandacht aan wat een steeds populairdere cultus werd. Het ligt in de aard van wereldrijken om de diversiteit van de volkeren onder hun heerschappij, ook in religieus opzicht, te accepteren. De meeste rijken vinden na een fase van expansie en verovering hun *raison d'être* in het heffen van belasting, een handeling die van nature onverschillig staat tegenover vrijwel alles behalve het bedrag dat onder de streep verschijnt.

Voor een heidens rijk als Rome was het bovendien al helemaal eenvoudig om een ontspannen houding tegenover religieuze diversiteit aan te nemen. Het maakte de Romeinen niet uit in hoeveel goden hun onderdanen geloofden. Voor de heidense goden was niet veel geloof nodig, en ze vergden niet veel verplichte rituelen, alleen een offer op gezette tijden. Het was een rechttoe rechtaan *quid quo pro* tussen aanbieder en aanbedene: een *do ut des* zoals de Romeinen zeiden: 'Ik geef opdat jij zult geven.' Wanneer de Romeinen nieuw gebied veroverden, gaven ze er de voorkeur aan om de goden van het overwonnen volk over te nemen en met de Romeinse goden te laten samensmelten in plaats van ze te vernietigen. In Britannia werd Sulis, de Keltische godin van de warme bronnen van Bath, Sulis Minerva; in Gallië werd Lenus, god van de genezing, aan de Romeinse oorlogsgod Mars verbonden tot Lenus Mars; in Egypte versmolt de godin Isis met de Romeinse Venus. Rome liet zijn volkeren vrij om alles en iedereen die ze

* Deze anekdote wordt in verschillende vierde-eeuwse bronnen gemeld (Eutropius, *Breviarium historiae Romanae* (Samenvatting van de Romeinse geschiedenis), boek IX, 18-20, en Aurelius Sextus Victor, *Liber de caesaribus* (Boek van de keizers), 38. Het verhaal is ook vermeld in de *Historia Augusta*, een verzameling biografieën van Romeinse keizers, die waarschijnlijk voor 425 werd geschreven. Dit werk moet echter met enig wantrouwen worden gehanteerd, aangezien bekend is dat de auteurs ervan onjuiste informatie hebben ingevoegd (uit propagandadoeleinden, of misschien gewoon voor de aardigheid). Moderne historici gebruiken het boek echter nog wel als bron voor de keizers van de tweede en derde eeuw n.Chr.

wilden, te aanbidden, zolang ze maar goede onderdanen bleven en hun belasting betaalden.*

Maar Rome testte de loyaliteit van zijn onderdanen wel: zij moesten niet alleen belasting betalen, maar ook aan het heilige rijk en de keizer offeren. De meeste onderdanen hadden er geen probleem mee om een goddelijke keizer aan hun pantheon van goden toe te voegen. In de glorie-dagen van Rome, tijdens de ruige festivals waarin de circussen vol zaten met toeschouwers bij de wagenrennen en topgladiatoren elkaar in het amfitheater bevochten alvorens de seksuele trofee van senatorenvrouwen te worden, werd de keizer eenvoudig opgenomen tussen de talrijke goden waarvan de afbeeldingen over de verharde straten werden gedragen.

Voor heidenen was er niet zoiets als een 'valse' god, zoals er ook geen ketters bestonden. De Joden die in het rijk woonden, 's werelds eerste monotheïsten, konden echter niet aan de goddelijke keizer offeren. De heidense goden konden ruimte maken voor een nieuwe collega in hun gelederen, maar de ene Joodse God was een jaloerse god die geen rivalen dulde. Als de grootste minderheid in het rijk na de Grieken hadden Joden voldoende onderhandelingsmacht om een opvallende concessie in de wacht te slepen.** Waarschijnlijk was Herodes de Grote, koning van Judea, bij de regeling betrokken voor zijn dood in 4 v.Chr. Rome stemde ermee in dat de priesters van de Joodse tempel in Jeruzalem – het heiligste gebouw van de Joden en een plaats van pelgrimage, zoals de Kaäba in Mekka dat later voor de moslims zou worden – geen dagelijkse offers aan de goddelijke keizer hoefden te brengen. In plaats daarvan zouden zij een dagelijks offer van twee lammen en een stier aan hun eigen God brengen, voor het welzijn van de keizer.¹

De Romeinen verdreven nu en dan Joden uit Rome of sloten hun synagoge. Dat gebeurde echter nooit om religieuze redenen. Het geloof van de Joden in één enkele almachtige God was belachelijk in de ogen van de Romeinen en wekte twijfel aan hun loyaliteit jegens de keizer. Als het op een keuze tussen God en de keizer aankwam, was het niet duidelijk waar de Joden voor zouden kiezen. Hetzelfde gold voor de cultus van Jezus, de groep

* Her en der werden er uitzonderingen op deze vrijheid gemaakt. Zo werden de druïden in Gallië en Britannia onderdrukt. Hun cultus kende het mensenoffer, dat tegen de Romeinse opvatting van een geordende maatschappij inging, hoewel ook de Romeinen zelf zich veel vroeger in hun geschiedenis aan mensenoffers hadden bezondigd.

** Het is onmogelijk om het aantal Joden nauwkeurig vast te stellen, maar veel historici schatten dat er ongeveer 6 miljoen Joden in het Romeinse Rijk woonden, waarmee ze ongeveer 10 procent van de totale bevolking uitmaakten.

die zich van het Joodse geloof had afgesplitst en een veel actiever rekruteringsprogramma hanteerde.

Maar veelal volgden de autoriteiten de pragmatische logica van wereldrijken en behandelden ze christenen met dezelfde tolerantie die ze Joden betoonden. De christenen hadden in feite veel meer te duchten van hun heidense bureu, die hen bij de autoriteiten aangaven omdat ze geen offer brachten, of die het recht zelfs in eigen hand namen en hen in elkaar sloegen, stenigden of lynchten. Als hechte gemeenschappen die weigerden de Romeinse goden te eren, werden christenen vaak met wantrouwen bekeken. Hetzelfde gold voor Joden, maar christenen hadden niet het voordeel dat ze al een vaste plaats in de maatschappij hadden veroverd, en waren daarom in moeilijke tijden voor de hand liggende zondebokken. Zoals Tertullianus, de Noord-Afrikaanse theoloog van de vroege kerk, opmerkte, dachten de heidense Romeinen 'dat de christenen de oorzaak zijn van alle publieke rampspoed en elk ongeluk dat de mensen overkomt. Als de Tiber overstroomt of de Nijl dat niet doet, als er sprake is van droogte, een aardbeving, een hongersnood of een pestilentie, gaat onmiddellijk de schreeuw "De christenen voor de leeuwen!" op.'²

Zoals dit boek zal laten zien, is de status van getolereerde buitengewoon broos en hachelijk. Kun je degenen vertrouwen die jou gedogen? Als ze zich sterk voelen, kunnen ze het zich veroorloven om genereus te zijn, maar zodra ze zich bedreigd voelen, verdampt de tolerantie. En in de derde eeuw na Christus voelden niet alleen de gewone heidenen, maar ook de Romeinse autoriteiten zelf zich bijzonder bedreigd. Hun ooit onoverwinnelijke rijk was bezig uit elkaar te vallen. Vrijwel elke week brak er een opstand uit of werd er een grens bedreigd – in het westen door Germaanse stammen aan de overzijde van de Donau, en in het oosten door het rivaliserende Sassanidische (Perzische) Rijk. Epidemische ziekten als de pokken grepen om zich heen. Steden raakten ontvolkt, velden bleven braak liggen. Torenhoge prijzen en hongersnood werden gevolgd door opstanden en burgeroorlogen, waarin generaals vochten met generaals om de steeds beperktere buit die met de keizerlijke troon werd geassocieerd. Tussen 235 en 284, het jaar waarin Diocletianus de keizerstroon veroverde, waren er 26 keizers gekomen en gegaan; ze werden vermoord door hun eigen troepen, vielen ten prooi aan ziekte of stierven onder verdachte omstandigheden.

* * *

Diocletianus had aan vele fronten en in veel burgeroorlogen gevochten. Om de stroom van afsplitsingen en opstanden te stuiten, greep hij naar de reli-

gie, zoals zo veel heersers doen die op zoek zijn naar een handvat. Het was het belangrijkste wapen van sociale controle waarover hij kon beschikken. Diocletianus achtte het van essentieel belang om zijn onderdanen weer een gevoel van eenheid en trots op het rijk te schenken dat in de chaos van de voorafgaande jaren verloren was gegaan. Een eerherstel voor de oude goden zou het strijdbare ethos dat Rome groot had gemaakt, laten herleven.

De snelle toename van bekeerlingen tot het christendom, vooral in het leger, baarde Diocletianus zorgen. Hun aantal was gegroeid tijdens de anarchie van de tweede en derde eeuw. Steeds meer mensen keerden zich af van de goden die hen in de steek leken te laten en omhelsden een god die vriendelijkheid, sociale rechtvaardigheid, opname in een gemeenschap van gelovigen en het schitterende vooruitzicht op een eeuwig leven vol zegenrijke liefde bood.

De christelijke versie van het Joodse monotheïsme bleek gevaarlijk aantrekkelijk. Dat de Joden sinds de Babylonische ballingschap van de zesde eeuw v.Chr. als een hechte en afzonderlijke groep waren blijven bestaan, dankten ze aan Jahwehs belofte dat hij hen naar hun eigen land zou terugbrengen als ze alleen hem, de jaloerse god, aanbaden en zijn wet volgden. Maar die aparte positie vormde ook een permanent probleem voor Joden wanneer de eisen van hun god in conflict kwamen met de eisen van Rome.

Jezus, en Paulus na hem, had dat probleem geprobeerd op te lossen door te stellen dat er twee afzonderlijke rijken waren: dat van de keizer en dat van God. Maar voor de meeste Joden was het vanwege hun wet – de halacha, die betrekking had op alle aspecten van het leven, van seks tot handel en van landbouw tot het gebed – onmogelijk om die twee gescheiden te houden, zoals de sharia, het islamitische equivalent van de halacha, dat in latere eeuwen voor moslims onmogelijk maakte.

Na de dood van Jezus schafte zijn cultus zoals die zich onder Paulus ontwikkelde, de wet af en maakte Jahweh universeel. Jahweh was de Joodse god, en de Joden waren zijn uitverkoren volk, maar de christelijke god was er voor de Joden én de niet-Joden; ook verwachtte de christelijke god niet van zijn volgelingen dat zij zich aan de uiterst gedetailleerde wetten hielden die Jahweh zijn gelovigen oplegde.

Bij zijn dood omstreeks 32 n.Chr. had Jezus ongeveer 100 volgelingen. In 250 n.Chr. was dat aantal opgelopen tot rond de 6 miljoen. Christenen maakten net als de Joden ongeveer 10 procent van de bevolking van het rijk uit.* Het evangelie werd in alle uithoeken van de veroverde wereld gepre-

* De meeste historici lijken het eens te zijn over dit cijfer, hoewel het, net als met de aantallen Joden, onmogelijk is om nauwkeurige cijfers vast te stellen.

dikt. Christenen werden steeds zichtbaarder. Ze hielden hun diensten niet langer in de privésfeer van hun eigen huizen, maar in grote kerken die een prominente plaats innamen in de belangrijkste steden van het keizerrijk. In Nicomedia, dat Diocletianus tot de hoofdstad van het oostelijke deel van zijn rijk maakte, stond de kerk op een heuvel tegenover zijn paleis. De *Aulae ecclesiae*, ‘kerkhallen’ zoals ze werden genoemd, trokken grote menigten aan.

Het verontrustte Diocletianus zeer dat steeds meer van zijn soldaten de heidense Romeinse goden en alles waar ze voor stonden de rug toekeerden. In plaats van hem, de keizer, en Rome hun loyaliteit te schenken, waren de christelijke soldaten trouw aan de ene God. Rond 295 n.Chr. eiste Diocletianus dat alle soldaten aan de Romeinse goden en aan de keizer zouden offeren. Degenen die weigerden, werden ontslagen.

In 303 ging hij nog verder en begon hij stappen te ondernemen om het christendom volledig uit te roeien. Hij gaf bevel om alle christelijke kerken te verwoesten, verbood alle gebedsbijeenkomsten en gaf opdracht om alle exemplaren van de christelijke geschriften en liturgieën te verbranden. Het jaar daarop vaardigde hij een decreet uit waarin hij bepaalde dat alle christenen die weigerden aan de Romeinse goden te offeren, terechtgesteld moest worden.

Het is niet bekend hoeveel christenen er tijdens de ‘Grote Vervolging’ zijn omgekomen. De doorvoering ervan verschilde van regio tot regio, waarbij Gallië en Italië minder te lijden hadden dan het Oosten. Eusebius, bisschop van Caesarea, de belangrijkste stad in Romeins Palestina, waarvan de ruïnes nabij het moderne Caesarea tussen Tel Aviv en Haifa liggen, beweerde dat er ongeveer 20.000 christelijke martelaren waren, maar schrijvers uit die tijd waren altijd scheutig met aantallen. En het was uiteraard in het belang van Eusebius om het aantal van ‘deze waarlijk verbluffende voormannen van de zuivere religie’ te overdrijven: veel martelaren is goede reclame voor de kracht van hun geloof. Eusebius beweert met stelligheid persoonlijk getuige te zijn geweest van de wonderen die in de arena plaatsvonden tijdens de *damnatio ad bestias*. Het was een vorm van executie die bijzonder werd gewaardeerd door het publiek, en waarin het slachtoffer naakt aan een paal gebonden werd en aangevallen werd door panters, beren, wilde varkens of stieren die waren uitgehongerd, of geprikkeld werden met gloeiend hete ijzeren staven. Eusebius schreef in zijn *Kerkgeschiedenis*: ‘Enige tijd durfden de menseneters de lichamen van Gods geliefden niet aan te raken of zelfs maar te naderen, zoals ze daar naakt stonden en in overeenstemming met hun instructies met hun handen wuifden om de dieren naar zich toe te lokken [maar] onaangeraakt bleven: soms wanneer de dieren op hen af begonnen te komen, werden ze tegengehouden als door een soort goddelijke

macht, en keerden ze terug naar hun uitgangspunt (...) zodat vanwege de ineffectiviteit van het eerste beest, er een tweede en een derde op één en dezelfde martelaar werd afgestuurd.³

Maar ondanks deze martelaren moest zelfs Eusebius toegeven dat 'talrijke mannen, vrouwen en kinderen zich om de afgodsbeelden verdrongen en offers brachten'. In het hele rijk vonden massale afzweringen van het christelijke geloof plaats.

Diocletianus trad in 305 af als keizer en stierf in 312. Hij had het rijk militair en economisch sterker achtergelaten dan toen hij de troon besteeg. Als hij echter meende dat hij het christendom had gedood, had hij de stemming onder zijn onderdanen niet goed ingeschat. Nog in het jaar van zijn overlijden trok Galerius, die hem in 305 was opgevolgd en die de christenen eerder ook ijverig had vervolgd, alle maatregelen tegen de volgelingen van Jezus in. Ze kregen vanaf dat moment toestemming om hun geloof te belijden. Het was de erkenning van een nederlaag: de christenen waren een te grote macht geworden om te vernietigen. Galerius stierf niet lang daarna en de strijd om de troon laaide weer op.

Op 27 oktober 312 trok Constantijn, de jonge keizer in het oostelijke deel van het rijk, met zijn troepen op tegen zijn rivaal, met wie hij om de controle over Rome zou gaan vechten. Opkijkend naar de hemel zagen Constantijn en zijn troepen een licht verschijnen met de boodschap 'In dit teken zul je overwinnen'. Toen hij de gebeurtenis voor het eerst vertelde, zei de keizer dat het teken gezonden was door zijn beschermgod Apollo en de godin Victoria. Een paar jaar later gaf hij er een politiek voordelige draai aan: wat hij tegen de hemel had zien oplichten was een visioen van het kruis. Dat althans vertelde hij aan Eusebius, zijn vriend en biograaf. Vanaf dat moment werd Constantijn de beschermer en de vriend van de christenen. Misschien zag hij in dat deze groep, die ooit de zondebok was geweest, de 'vijand in eigen huis', de sleutel in handen had tot militair en politiek succes.

Het jaar daarop, in 313, werd de vrijheid van religie voor de eerste keer in de geschiedenis van het Romeinse Rijk wettelijk vastgelegd. Constantijn en zijn medekeizer, de heiden Licinius, verklaarden dat ze de christenen 'vrije en onbeperkte gelegenheid gaven voor religieuze aanbidding'. Bovendien schonken ze ook andere religies 'het recht op openlijke en vrije uitoefening van hun geloof, zodat iedereen in vrijheid de mogelijkheid heeft te aanbidden zoals hij wenst'.⁴ Dit 'Edict van Milaan' zoals het de geschiedenis inging, werd uitgevaardigd, zoals beide keizers erkenden, 'omwille van de vrede in onze tijd'. Islamitische en christelijke rijken omhelsden de tolerantie altijd om pragmatische redenen, niet op morele gronden.

EEN DIEPGRAVEND OVERZICHT VAN RELIGIEUZE (IN)TOLERANTIE DOOR DE EEUWEN HEEN

Het Romeinse Rijk kende een grote verdraagzaamheid voor de religies van verschillende bevolkingsgroepen. Zolang hij ook de Romeinse keizer vereerde, had een christen of jood niets te vrezen. Hoe zit het met die religieuze tolerantie in onze samenleving vandaag de dag? Selina O'Grady geeft in dit boek een overzicht van religieuze (in)tolerantie aan de hand van kronieken, verhalen en gedichten. Zij neemt de lezer mee door de geschiedenis en toont aan dat het christendom, de islam en het jodendom niet los van elkaar te beschouwen zijn, en dat elke religie zowel de vervolger als de vervolgte is geweest. Via de Kruisvaarders, de joodse getto's en de strijd tussen de sjiieten en soennieten komt O'Grady aan in de huidige tijd, waarin religieuze (in)tolerantie nog steeds een actueel thema is. Dit is een onmisbaar boek voor iedereen die de verhoudingen tussen de islam, het Westen en de rol van religie wil begrijpen.

Selina O'Grady is historicus en journalist. Ze produceert documentaires voor onder meer de BBC en geschiedenisprogramma's voor de Engelse radio. Daarnaast schrijft ze voor *The Guardian*, *Mail on Sunday* en *The Oldie*. Eerder verscheen van haar het boek *En de mens schiep God*.

'Dit is een heel belangrijk en zeer verhelderend boek. Op heldere, scherpe en veelomvattende wijze stelt het een van de sleutelvragen van onze tijd: hoe kunnen mensen een manier vinden om samen te leven in een wereld die op zo veel manieren zo verdeeld is, in het bijzonder door religie?'

A.C. Grayling, auteur van *De geschiedenis van de filosofie*

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

ISBN 9789401916837 NUR 680

9 789401 916837 >